

**ЛЕКСИЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В КОМПОНЕНТНОМУ СКЛАДІ
ДІАЛЕКТНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (НА МАТЕРІАЛІ
ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.)**

Дехтярьова О. В. Лексичні запозичення в компонентному складі діалектних фразеологізмів (на матеріалі художніх творів західноукраїнських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.).

У статті йдеться про діалектні фразеологічні одиниці з компонентами-запозиченнями, зафіксованими у художніх творах Л. Мартовича, В. Стефаніка, Г. Хоткевича, М. Черемшини. Досліджуються взаємозв'язки української мови з іншими національними мовами, шляхи запозичення лексем та стилістичний потенціал діалектних фразеологічних одиниць.

Ключові слова: діалектна фразеологічна одиниця, запозичення, компонентний склад фразеологізмів, художній текст.

Дехтярева Е. В. Лексические заимствования в компонентном составе диалектных фразеологизмов (на материале художественных произведений западноукраинских писателей конца ХІХ – начала ХХ ст.).

В статье рассматриваются диалектные фразеологизмы с компонентами-заимствованиями, зафиксированные в художественных произведениях Л. Мартовича, В. Стефаніка, Г. Хоткевича, М. Черемшины. Исследуется взаимосвязь украинского языка с другими национальными языками, пути заимствования лексем, а также стилистический потенциал диалектных фразеологических единиц.

Ключевые слова: диалектная фразеологическая единица, заимствования, компонентный состав фразеологизмов, художественный текст.

Dekhtyareva E. V. Lexical borrowings in the component structure of dialect idioms (on the material of the artistic works of the West Ukrainian writers of the end of XIX – beginning of XX centuries).

The article is about the dialect phraseological units with the components-loanwords, which were recorded in works of art of L. Martovich, V. Stefanik, G. Hotkevich, M. Cheremshina. Interrelations of Ukrainian with other national languages, ways of loan of words and the stylistic potential of dialect phraseological units are investigated.

Key words: dialect phraseological unit, loanwords, component structure of phraseological units, art text.

У лінгвістичних працях другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. спостерігаємо посилення уваги науковців до проблем, пов'язаних із функціями, лінгвостилістичними потенціями, текстотвірними можливостями, прагматикою ФО як компонентів мовної тканини художніх творів (зокрема, праці Л. Г. Авксентьева, І. С. Гнатюк, Ю. І. Кохана, Л. Г. Скрипник, А. П. Супрун, Л. Ф. Щербачук та ін.).

Особливе значення для дослідження національного фразеологічного фонду має вивчення функціонального потенціалу діалектної фразеології, поряд із фіксацією діалектних фразеологічних одиниць (далі – ДФО) у художніх творах, що становить, безперечно, історичну цінність як складник словесної культури українського народу.

ДФО протягом усієї історії українського народу акумулюють у собі інформацію різного роду. Вони відображають фонетичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, лексичні особливості певного діалекту; репрезентують різноманітні відношення ФО і мовних особливостей регіонального, загальнослов'янського або європейського простору. Як одиниці словесної культури – вербалізують факти історії, побуту, фольклору, міфології українського народу. Тож зрозуміло, що ґрунтовне вивчення діалектної фразеології в художньому творі належить до важливих завдань сучасного мовознавства, оскільки й до сьогодні відсутні спеціальні праці, присвячені аналізу функціонування ДФО в художніх текстах.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. можна схарактеризувати як період найбільш активного збагачення лексико-фразеологічного складу і стилістичних можливостей української літературної мови, на формування якої впливало живе розмовне середовище.

Мета статті – виявити та проаналізувати лексичні запозичення у складі ДФО, зафіксованих у художніх творах західноукраїнських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст., простежити взаємодію української мови з іншими національними мовами, з'ясувати шляхи запозичення.

Джерельною базою послуговували ДФО, вибрані із творів

Л. Мартовича, В. Стефаніка, Г. Хоткевича, М. Черемшини.

Лексичний склад будь-якого говору української мови генетично строкатий. Крім основної маси лексики говіркової та загальнонародної, в ньому є певний пласт більше чи менше адаптованих запозичень, оскільки будь-яка мова функціонує й розвивається у взаємозв'язках з іншими мовами.

На думку Ю. Ф. Прадіда, лексичний склад і форма фразеологізмів «дозволяє припустити існування мовних контактів їх носіїв з іншими слов'янськими і неслов'янським народами на різних етапах історичного розвитку» [6, с. 45].

Протягом багатьох століть на території Західної України відбувалися контакти між українською, румунською, молдавською, угорською, польською, турецькою та німецькою мовами. Міжмовні контакти не могли не позначитись на розвиткові українських говірок. Оскільки фразеологічна система є незамкненою, то в українські діалекти проникло немало експресивних запозичень. Зокрема, В. А. Чабаненко наголошує, що «окремі з них набувають експресивних якостей на українському мовному ґрунті. Чим глибше запозичення проникає в українське діалектне середовище, тим більшої семантико-стилістичної трансформації воно зазнає» [12, с. 274].

Суттєвою ознакою ДФО, зафіксованих у творах Л. Мартовича, В. Стефаніка, Г. Хоткевича, М. Черемшини, є наявність у їх компонентному складі лексичних запозичень із польської, німецької, румунської мов. Узаємодія з іншими мовами створювала відповідне тло, на якому чіткіше усвідомлювалися самотутні ознаки української мови, відтворювані місцевими діалектами.

Діалектні компоненти у складі ДФО виявляють зв'язок із польською мовою. Найчастіше полонізми виконують роль граматично залежних одиниць та виступають засобом експресії, наприклад: діал. **не мати за ніц** – літ. *мати за ніщо* «зневажати кого-небудь, не рахуватися з кимсь» [10, с. 471]: *Робив таку політику, що мужиків не мав за ніц, попам не кланявся та мав великий жаль до Польщі і до начальника станції* (Стеф., с. 249), пор.: польське **nić** – «ніщо, нічого» [5, с. 632]; діал. **запри г'ямбу** – літ. *затулити рота* «примушувати кого-небудь замовкати, не давати змоги висловитися» [10, с. 319]: *Пий та запри собі г'ямбу, бо в мене забава* (Стеф., с. 126), пор.: польське **gemba** – «рот» [5, с. 726].

У поданих прикладах відчутно додаткові конотативні нашарування семантики фразеологізмів: у першому мікроконтексті за допомогою ДФО **не мати за ніц** автор передає емоційно-негативне

ставлення до героїв твору. Другий мікроконтекст ілюструє іронічне ставлення мовця до персонажа новели.

Чільне місце серед експресем-запозичень посідають германізми в компонентному складі ДФО: діал. **нема рихту** «не мати права» [4, с. 18]: *Я собі без тебе раду дала, я собі торби пошила та й межі люди пішла. Як-єм з торбов за твій поріг переступила та й я вже не твоя газдиня, нема рихту* (Стеф., с. 87); *За своє п'ю, ніхто до того рихту не має* (Стеф., с. 13), пор.: нім. **das Recht** – «право» [7, с. 331]; діал. **на гиндель пускати** «пускати на продаж»: *А то ж бог не гніваєси на таких, що землю на гиндель пускають* (Стеф., с. 67), пор.: нім. **die Handel** – «торгівля» [4, с. 39]; діал. **місити обцасами** «не припиняти, не переставати бити» [4, с. 36]: *Кажут, що болото зробив з жінки. А рано вона хотіла втечи, але їмив та привезав та місив обцасами, як у глину. Най бог боронит від такого!* (Стеф., с. 83), пор.: нім. **der Absatz** – «закаблук», слово запозичене тільки в одному з кількох значень [7, с. 150]; діал. **буде капут** «хто-небудь може померти, загинути» [4, с. 49]: *Слабував я тогди довго, гадав, що вже буде капут* (Стеф., с. 169), пор.: нім. **kaputt** – «розбитий, зіпсований» [7, с. 368]; діал. **упаласи у лецтій рід** «потрапити до найбіднішого хазяїна» [4, с. 18]: *Не кривдуїси на мні, моя Чічко, не кривдуї, що ти упаласи в пусті руки, у лецтій рід* (Черемш., с. 110), пор.: нім. **letzt** – «останній» [7, с. 325]; діал. **на вандер** «ходити без діла, тинятися» [9, с. 45]: *Краньцовські приходили радо до Матчуків через те, що ніде більше не бували, бо жонцова, одно, що соромилася за наліг свого мужа, а друге, її муж мав таку вдачу, що як випив чарку горілки, то зараз його збирало «на вандер»* (Март., с. 200), пор.: нім. **wandern** – «блукати, мандрувати» [4, с. 41]. Українська форма з початковим **м** (*мандри*) виникла, очевидно, внаслідок регресивної дисиміляції в дієслівній основі *вандрував*.

Одним із шляхів проникнення германізмів стала військова повинність, яку відбувала чоловіча частина населення Західної України в польській, а згодом в австрійській арміях. Військові германізми запозичувались безпосередньо з німецької через австрійську та німецьку армії. Це наказово-командні слова, назви солдатської амуніції, ступенів військової ієрархії. Вони були відомі чоловікам, які були в складі згаданих армій. Решта населення їх майже не вживала, наприклад: діал. **втєти штерна** (штерна – *знак розпізнавання молодшого командного складу* [9, с. 673]) «звільнити з військової служби»: – *То, пане, чоловік боїтьси аби не прошкробав, аби штерна не втєли, бо то пани не люб'є мужиків, ніби руснаків, що так називаєси* (Стеф., с. 168), пор.: нім. **die Sterne** – «зірки»

[7, с. 134]. Однак у наведеному контексті письменник розширює значення ДФО – «звільнити зі служби, розжалувати».

Фіксуємо ДФО *стояти габтах* «стояти як при військовій команді *Habt Acht!* (Уважно)» – габтахт [11, с. 203]: *Нагаруйси цілий тиждень, та ще у церкві габтах стій* (Стеф., с. 33), пор.: нім. **Habt Acht** – «струнко при військовій муштрі» [4, с. 17].

В. В. Акуленко наголошує, що «вплив німецької мови на українську відбувався й посилювався протягом усього періоду її становлення й розвитку як європейської. Німецька мова передавала сюди нові поняття та форми їх втілення» [1, с. 10].

У компонентному складі ДФО трапляються запозичення з румунської мови, напр.: діал. *мати пізьму (пизму)* – літ. *мати зуб* «сердитися, гніватися на кого-небудь» [10, с. 471]: *А Головач дїправді має любаску собі, і вна на него пизму мала в серці* (Хотк., с. 52); *Узяв піп на мене пізьму*, – *говорив Гриць до жінки по якімось часі, вернувши від хреста* (Март., с. 29); *Таже я казати казав, коли ж бо має на мене пізьму* (Март., с. 29); або ДФО *здоймити пізьму* «перестати сердитися, гніватися на кого-небудь»: *Та й здоймеш пізьму з Митра та й не меш його кованим свангелем по голові бити за то, шо в церкві відвернув рот від руки твоєї* (Черемш., с. 135), пор.: румун. **pizma** – «гнів» [8, с. 186]; діал. *мати пугерю* – літ. *мати силу* «впливати на кого-небудь, що-небудь, керувати діями когось» [10, с. 475]: *Відтак все, що пугерю має, у верітках та ліжниках маєтки двигає* (Черемш., с. 122), пор.: румун. **putere** – «сила» [2, с. 159]; діал. *накласти гачі* «тремтіти від страху, перелякатися»: *А шо? Оден лиш Довбуш си із'евив та й видиш, присів панок. А коби так, не дай Боже, їх кілька си з'евило – ого! Наклали би пани повні гачі...* (Хотк., с. 215), пор.: румун. **gace** – «штани» [3, с. 483]; діал. *іти / піти на симбрилю (цимбрилю)* «найматись на службу до когось; бути у наймах»: *Я, дьидику, тільки винна, що-сми на симбрилю у місто пішла, шо-сми служила та й вас годувала. То я до вас прийшла у гості* (Черемш., с. 84); – *Ану, заткайси! Якби-с поредний був дедя, то би твої діти не ходили на цимбрилю* (Черемш., с. 105), пор.: румун. **simbrie** – «служба у когось, наймитування» [2, с. 170].

Проникнення іншомовних слів у ДФО зазвичай відбувалося внаслідок більш-менш постійних безпосередніх контактів найрізноманітнішого характеру носіїв гуцульських та покутсько-буковинських говірок із носіями сусідніх мов. Причому останні часто були посередниками при передачі слів із тієї мови, з носіями якої українське населення безпосередньо не контактувало чи мало контактувало. Так, наприклад, низка слів німецького походження проникла в

галицько-буковинські говори через польське посередництво.

Серед ФО, у яких простежуються зв'язки української та польської фразеології з німецькомовним джерелом, варто назвати ДФО з дієсловом німецького походження *трафити* (від нім. *treffen* – «влучати» [4, с. 45]). Воно належить до шару давніх германізмів: *Можє, скажете, що я й без того був би трафив на цю стежку? Воно правда, що в кого нема в голові розтулку й за дурну курку, тому й архієрейські ризи не допоможуть* (Март., с. 167) – пор.: *вступати на стежку* «розпочинати яку-небудь діяльність або починати вести певний спосіб життя» [10, с. 156].

ДФО *шляк би трафив* запозичена з польської мови через посередництво німецької та «уживається для вираження крайнього незадоволення або обурення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось» [10, с. 966]. В аналізованих творах фіксується в різних граматичних варіантах: *бодай (най, аби) мене (тебе, его, їх, її, ї, го) шлях(к) трафить (трафит): Ого, вже най того вола шлях трафит, шо го корова б'є!* – казав Іван (Стеф., с. 20); – *А я до того паршивого Срулика, бодай его шлях трафив* (Стеф., с. 84); *То сльози самі капаять, бодай їх шлях трафив, – говорив Микитка, ловив жменею очі так, як ніс, і пирскав сльозами на землю* (Март., с. 132). Контексти умотивовують уживання у складі ДФО запозичень. Тільки через контекст ДФО виявляє свою неповторність, емоційність, передає особливу атмосферу спілкування персонажів творів.

Отже, лексичні запозичення в компонентному складі ДФО засвідчують певну об'єктивну зумовленість і відбивають живомовні зв'язки носіїв української мови з сусідніми народами та їх культурами; відкривають можливості не лише для суто практичних досліджень, а й для теоретичного опрацювання проблем міжмовних взаємин на фразеологічному рівні.

Література

1. Акуленко В. В. Німецький вплив на розвиток української мови : проблеми методології / В. В. Акуленко // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 12–19.
2. Гуцульські говірки : Короткий словник / НАН України. Інститут українознавства імені І. Крип'якевича ; [уклад. Г. Гузар, Я. Закревська та ін.]. – Львів, 1997. – 230 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1 : А–Г / укл. : Р. В. Болдирев та ін. – 1982. – 632 с.
4. Лопушанський В. М. Німецькомовні лексичні запозичення в говорах Західної України : [навч. посіб.] / В. М. Лопушанський, Т. Б. Пиц. – Дрогобич : Коло, 2000. – 68 с.
5. Польсько-український. Українсько-польський словник : [100 000 слів і

- словосполучень] / укл. А. Малецька. З. Ландовські. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 848 с.
6. Прадід Ю. Ф. Из спостережень над діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок) / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44–47.
7. Русско-немецкий словарь : ок. 22 000 слов / Е. Б. Линднер, М. А. Дарская, А. А. Лепинг, М. А. Сергиевская ; под ред. А. А. Лепинга. – [33-е изд., стереотип.]. – М. : Рус. яз, 1988. – 528 с.
8. Словарь української мови : у 4-х т. / упор. Б. Грінченко. – К., 1907–1909.
9. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
10. Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / упоряд. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.
11. Франко І. Я. Галицько-руські народні приповідки : у 3-х т. / І. Я. Франко. – Львів : Наукове т-во ім. Т. Г. Шевченка, 1901–1910. – Т. 1 – 300 с.
12. Чабаненко В. А. Стилiстика експресивних засобів української мови : [монографія] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

- Март. – Лесь Мартович Твори / Лесь Мартович. – К. : Дніпро, 1976. – 428 с.
- Стеф. – Стефаник В. Повне зібр. творів : у 3-х т. / Василь Стефаник. – К., 1949. – Т. 1. – 377 с.
- Хотк. – Хоткевич Г. Довбуш : [повість] / Гнат Хоткевич. – К. : Дніпро, 2004. – 392 с.
- Черемш. – Черемшина М. Твори в двох томах / Марко Черемшина. – К. : Наукова думка, 1974. – Т. 1. – 336 с.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2013 р.